

XALQ DOSTONLARI TILINING LINGVOPOETIKASI

Termiz Davlat Universiteti O'zbek filalogiyasi fakulteti filalogiya va tillarini o'qtish (O'zbek tili) ta'lim yo'nalishia 2-kurs magistranti

Raxmatullayeva Mushtariy Maxmudovna

"XALQ DOSTONLARI TILINING LINGVOPOETIKASI" mavzusidagi maqolasi

Kalit so'zlar / Ключевые слова / Keywords: O'zbek tilida: *lingvopoetika, xalq dostoni, epik uslub, arxaizm, trop, giperbola, poetik sintaksis, fonoestetika, alliteratsiya, milliy o'zlik.*

Rus tilida: *лингвопоэтика, народный дастан, эпический стиль, архаизм, троп, гипербола, поэтический синтаксис, фоноэстетика, аллитерация, национальная идентичность.*

Ingliz tilida: *linguopoetics, folk dastan, epic style, archaism, trope, hyperbole, poetic syntax, phono-aesthetics, alliteration, national identity.*

Annotatsiya / Аннотация / Abstract: O'zbek tilida: *Ushbu maqolada o'zbek xalq dostonlari tilining lingvopoetik xususiyatlari kompleks tahlil qilingan. Tadqiqotda doston leksikasining epik qatlamlari (arxaizm, istorizm, dialektizm), badiiy ko'chimlar (epitet, o'xshatish, giperbola) hamda poetik sintaksis va fonoestetik vositalarning (parallelizm, inversiya, alliteratsiya) estetik funksiyalari ochib berilgan. Muallif doston tilini shunchaki lisoniy birliklar yig'indisi emas, balki milliy mentalitet va kognitiv tafakkurning lisoniy in'ikosi sifatida asoslaydi.*

Rus tilida: *В данной статье представлен комплексный лингвопоэтический анализ языка узбекских народных дастанов. В исследовании раскрываются эстетические функции эпических слоев лексики (архаизмы, историзмы, диалектизмы), художественных тропов (эпитет, сравнение, гипербола), а также средств поэтического синтаксиса и фоноэстетики (параллелизм, инверсия, аллитерация). Автор обосновывает, что язык дастана является не просто совокупностью языковых единиц, а лингвистическим отражением национального менталитета и когнитивного мышления.*

Ingliz tilida: *This article presents a comprehensive linguopoetic analysis of the language of Uzbek folk epics (dastans). The research reveals the aesthetic functions of epic lexical layers (archaisms, historisms, dialectisms), artistic tropes (epithet, simile, hyperbole), as well as poetic syntax and phono-aesthetic devices (parallelism, inversion, alliteration). The author argues that the language of the dastan is not merely a collection of linguistic units, but a linguistic reflection of national mentality and cognitive thinking.*

I KIRISH

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida, ya'ni axborotlashgan jamiyat va shiddatli globallashuv jarayonlari sharoitida milliy o'zlikni anglash, xalqning ma'naviy-madaniy ildizlarini asrab-avaylash masalasi strategik ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, lisoniy

transformatsiyalar va tillarning o'zaro integratsiyalashuvi kuchaygan bir payda, milliy tilning tarixiy fundamenti hisoblangan xalq og'zaki ijodi namunalarini, xususan, qahramonlik va ishqiy-sarguzasht dostonlarini lingvopoetik jihatdan tadqiq etish dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Xalq dostonlari shunchaki adabiy meros emas, balki millatning o'tmishi, dunyoqarashi, estetik ideali va lisoniy tafakkurining konseptual ko'rinishidir [1; 14-b.].

Mavzuning dolzarbligi va ilmiy zarurati

Globalashuv jarayonida milliy madaniyatlar va tillarning "unifikatsiyalashuvi" (bir xillashuvi) kuzatilmoqda. Bunday sharoitda xalqning kollektiv xotirasi muhrlangan dostonlar tilini o'rganish milliy ruhni saqlab qolishning muhim mexanizmi hisoblanadi. O'zbek xalq dostonlari (masalan, "Alpomish", "Go'ro'g'li" turkumi, "Kuntug'mish") o'zida o'zbek tilining eng qadimiy qatlamlaridan tortib, jonli xalq tilining boy boyliklarini jamlagan. Bu dostonlar tili — tarixiy, madaniy va estetik axborotning eng ishonchli tashuvchisidir. Akademik B. Sarimsoqov ta'kidlaganidek, folklor asarlari, ayniqsa dostonlar xalq mentalitetining badiiy-lisoniy in'ikosi bo'lib, ulardagi har bir so'z asrlar davomida sayqallangan semantik yukka ega [2; 32-b.].

Doston tili o'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Biroq, zamonaviy tilshunoslikda doston matniga faqatgina leksik yoki grammatik material sifatida qarash davri o'tdi. Bugungi kunda doston tilini lingvopoetik jihatdan — til birliklarining badiiy niyatni amalga oshirishdagi ishtiroki va estetik funksiyasini ochib berish nuqtai nazaridan tadqiq etish zarurati yuzaga keldi. Bu borada doston diskursini o'rganish, undagi lisoniy birliklarning matn ichidagi munosabatlarini va ekspressiv quvvatini aniqlash fan uchun yangi perspektivalarni ochadi [3; 14-b.].

Lingvopoetika: Nazariy asoslar va olimlarning qarashlari

Lingvopoetika — tilshunoslik va adabiyotshunoslikning chorrahasida shakllangan, badiiy asarda til birliklarining estetik vazifasini, badiiy qiymatini o'rganuvchi mustaqil yo'nalishdir. Ushbu sohaning nazariy asoslari o'tgan asrning o'rtalarida shakllana boshlagan bo'lsa-da, uning metodologik poydevori V.V. Vinogradov asarlarida o'z aksini topgan. V. Vinogradov badiiy asar tilini tahlil qilar ekan, so'zning poetik funksiyasi uning lug'aviy ma'nosidan ustun turishini, badiiy matnda so'z yangi semantik va estetik qirralar kasb etishini isbotlab berdi [4; 44-s.]. Uning fikricha, lingvopoetika badiiy asarning estetik ob'ektini yaratishda ishtirok etuvchi barcha darajadagi lisoniy vositalar tizimidir.

O'zbek tilshunosligida lingvopoetika yo'nalishi N. Mahmudovning ilmiy tadqiqotlarida yangi bosqichga ko'tarildi. Olim til va madaniyat, til va estetika munosabatlarini tahlil qilar ekan, badiiy matndagi har bir birlik muayyan badiiy-estetik vazifani bajarishini, tilning estetik funksiyasi uning boshqa barcha funksiyalarini (kommunikativ, nominativ va b.) o'ziga bo'ysundirishini ta'kidlaydi [5; 21-b.]. N. Mahmudov qarashlariga ko'ra, lingvopoetik tahlil ob'ekti — bu matnning lisoniy matosi bo'lib, undagi birliklarning "nima uchun aynan shu yerda va shu shaklda" qo'llanganini asoslash lingvopoetikaning asosiy vazifasidir.

Shuningdek, lingvopoetika badiiy diskurs tahlili bilan chambarchas bog'liqdir. Badiiy matnda so'zning semantik sig'imi kengayadi, uning atrofida turli konnotativ ma'nolar va assotsiativ maydonlar shakllanadi. Ayniqsa, xalq dostonlari kabi sinkretik janrlarda lingvopoetik tahlil ham fonetik (tovushlar jilosi), ham leksik (so'z tanlash san'ati), ham sintaktik (gap qurilishi) darajalarni qamrab olishi lozim [6; 18-b.].

Doston tilining lingvopoetik o'ziga xosligi

Xalq dostonlari tili o'zining an'anaviyligi va barqarorligi bilan ajralib turadi. Bu tilda har bir lisoniy birlik (leksik, sintaktik, fonetik) o'ziga xos estetik yukka ega. Masalan, doston leksikasidagi arxaizmlar yoki sheva elementlari shunchaki eskilik belgisi emas, balki asarning epik miqyosini, qadimiyat ruhini yaratuvchi poetik vositadir. Epik tafakkur lisoniy shakllarga muhtoj bo'ladi va bu ehtiyoj doston tilida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi [7; 56-b.].

Sintaktik sathda esa parallelizmlar, inversiyalar va ritorik so'roqlar doston matnining dinamikasini belgilaydi. Dostonlardagi gap qurilishi og'zaki nutqning jonliligi va badiiy nutqning jozibasini o'zida mujassam etadi [8; 102-b.]. Epik tafakkur va til o'rtasidagi bog'liqlik shundaki, doston tili kollektiv ong mahsuli sifatida milliy lisoniy manzaraning (linguistic picture of the world) eng yorqin qatlamidir. Unda xalqning tarixiy tajribasi lisoniy kognitsiya orqali badiiy shaklga kirgan [9; 76-s.].

II. ASOSIY QISM

2.1. Dostonlar leksikasining lingvopoetik qatlamlari: arxaizmlar, istorizmlar va dialektizmlarning epik tasvir yaratishdagi o'rni (leksik-semantik tahlil)

Badiiy matnning lingvopoetik arxitektonikasida leksik sath markaziy o'rinni egallaydi. Zero, so'z nafaqat nominativ birlik, balki muayyan estetik g'oyani tashuvchi, badiiy obrazni moddiylashtiruvchi va muallif (yoki xalq baxshisi)ning dunyoqarashini ifodalovchi asosiy vositadir. Xalq dostonlari tili o'zining ko'p qatlamlilik, tarixiy davomiyligi va lisoniy birliklarning semantik sig'imi bilan boshqa janrlardan tubdan farq qiladi. Doston leksikasini lingvopoetik nuqtai nazardan tadqiq etish — undagi so'zlarning shunchaki lug'aviy ma'nosini aniqlash emas, balki ushbu so'zlarning epik matn kontekstida qanday qilib estetik qiymat kasb etishini, qahramonlik ruhini qay darajada ifodalashini va tinglovchi (yoki o'quvchi)da qanday badiiy taassurot uyg'otishini tahlil qilish demakdir [10; 22-b.].

Lingvopoetika sohasining yirik namoyandasi N. Mahmudov ta'kidlaganidek, badiiy matndagi har bir leksik birlik umumiste'moldagi ma'nosidan tashqari, matn talab qiladigan qo'shimcha konnotativ va estetik yukni o'z zimmasiga oladi [11; 16-b.]. Xalq dostonlari tilida bu hodisa yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi, chunki doston leksikasi asrlar davomida saralangan, xalqning kollektiv estetik idealiga moslashtirilgan turg'un tizimdir. Professor A. Rustamov asarlarida qayd etilganidek, klassik va folklor matnlarida so'z tanlash san'ati asarning g'oyaviy yo'nalishini belgilovchi asosiy omildir [12; 78-b.]. Dostonlar leksikasi tarkibidagi arxaizmlar, istorizmlar va dialektizmlar epik tasvirning "lisoniy matosi"ni tashkil etib, asarning xronotopik (vaqt va makon) xususiyatlarini aniqlashtiradi.

Arxaizmlarning lingvopoetik funksiyasi va epik ruh

Arxaizmlar — zamonaviy tilda faol qo'llanilmaydigan, muqobili mavjud bo'lgan, biroq badiiy matnda muayyan stilistik maqsadlarda ishlatiladigan eskirgan so'zlardir. Doston tilida arxaizmlarning qo'llanilishi shunchaki tilning qadimiyatini ko'rsatish emas, balki "epik masofa" (epic distance) yaratishga xizmat qiladi. Ya'ni, arxaik leksika orqali baxshi tasvirlanayotgan voqealarni real zamondan uzoqlashtiradi va ularga muqaddaslik, ulug'vorlik hamda afsonaviylik tusini beradi [13; 41-b.].

"Alpomish" dostoni misolida tahlil qiladigan bo'lsak, undagi ko'plab arxaik birliklar qahramonlik estetikasini shakllantirishga yo'naltirilgan. Masalan, "ayov" (ayash, rahm qilish), "o'ltur" (o'ldirmoq), "yov" (dushman), "yarog'" (qurol-aslaha) kabi so'zlar dostonning jangovar ruhini ta'minlaydi.

"Yomonning yo'ldoshi yovga yo'liqar..." Ushbu misoldagi "yov" arxaizmi hozirgi tildagi "dushman" so'zidan farqli o'laroq, epik matnda qat'iyat, murosasizlik va qadimiy urush an'analariga xos semantik bo'yoqqa ega. Lingvopoetik nuqtai nazardan, arxaizmlar doston tilida "ishonchlilik signali" vazifasini o'taydi: tinglovchi ushbu eskirgan so'zlar orqali o'zini otabobolari davrida his qiladi, bu esa asarning estetik ta'sir quvvatini oshiradi [14; 58-b.]. Shuningdek, "alp" so'zining o'zi ham arxaik qatlamga mansub bo'lib, u shunchaki "bahodir" emas, balki g'ayritabiiy kuchga ega, muayyan urug'ning homiysi va himoyachisi bo'lgan sakral qahramon tushunchasini ifodalaydi [15; 148-b.].

Istorizmlar: Tarixiy voqelikning lisoniy in'ikosi

Istorizmlar arxaizmlardan farqli o'laroq, tildan chiqib ketgan narsa va hodisalarning nomlaridir. Ularning zamonaviy tilda lug'aviy muqobili yo'q. Dostonlar tilidagi istorizmlar (masalan: sovut, jiba, qalqon, sadoq, tarkash, yasovul, bek, biy, inoq) asarning tarixiy asoslarini, ijtimoiy-siyosiy qurilishini va harbiy madaniyatini aks ettiradi [16; 64-b.].

Lingvopoetik tahlil ko'rsatadiki, istorizmlar doston matnida faqat nominativ (nomlash) vazifasini emas, balki tasviriy-estetik vazifani ham bajaradi. "Go'ro'g'li" turkumidagi dostonlarda harbiy aslahalar va unvonlarning batafsil sanalishi asarning epik dinamikasini kuchaytiradi. Misol uchun: "Ustiga kiydi sadoqni, beliga bog'ladi tarkashni..." Bu yerda "sadoq" (o'qdon) va "tarkash" (o'q solinadigan xalta) kabi istorizmlar qahramonning jangovar tayyorgarligi va alp sifatlarini vizuallashtiruvchi vositalardir. Lingvistik jihatdan istorizmlar matnga "hujjatli" aniqlik bag'ishlaydi, bu esa folklor asarining badiiy haqiqatiga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi [17; 42-b.]. Dostonlardagi ijtimoiy unvonlar orqali o'sha davr ijtimoiy iyerarxiyasi lingvistik xaritalanadi, bu esa doston diskursining ijtimoiy-lingvistik tabiatini belgilaydi [18; 56-b.].

Dialektizmlarning hududiy kolorit va personaj nutqidagi roli

Xalq dostonlari jonli xalq tili va shevalar zaminida dunyoga keladi. Shuning uchun ham dialektizmlar (shevaga xos so'zlar) doston leksikasining ajralmas qismidir. Lingvopoetika nuqtai nazaridan dialektizmlar ikki xil vazifani bajaradi:

Ekspressiv-estetik vazifa: Sheva elementlari nutqqa tabiiylik va hissiy bo'yoq beradi.

Individuallashtirish vazifasi: Personajlarning kelib chiqishi va xarakterini ochib beradi [19; 24-b.].

Masalan, Qo'ng'irotda shevasiga xos bo'lgan birliklar ("Alpomish" dostonida) asarga o'ziga xos hududiy kolorit (local color) bag'ishlaydi. "Enaga", "qayna", "og'a", "chiqayot" kabi so'zlar orqali dostonning etnografik qiyofasi shakllanadi. Badiiy tasvirda dialektizmlar qahramonning emotsional holatini ifodalashda adabiy tildagi so'zlardan ko'ra kuchliroq ta'sir kuchiga ega bo'lishi mumkin [20; 128-b.]. Professor B. Sarimsoqov ta'kidlaganidek, dialektal leksika dostonning "estetik realligi"ni yaratishda muhim element bo'lib, u matndagi sun'iylikni yo'qotadi [21; 35-b.].

Leksik qatlamlarning lingvopoetik sintezi

Yuqorida tahlil qilingan arxaizmlar, istorizmlar va dialektizmlar doston matnida yaxlit bir leksik-semantik tizim sifatida amal qiladi. Ularning sintezi natijasida dostonning o'ziga xos "tili" — epik uslub shakllanadi. Lingvopoetik tahlil shuni ko'rsatadiki, bu leksik qatlamlar obrazlilikni ta'minlash, ekspressivlikni oshirish va milliy mentalitetni ifodalashga xizmat qiladi [22; 48-b.]. Arxaizm, istorizm va dialektizmlar dostonning epik dunyosini quruvchi "g'isht"lar bo'lib, ularning har biri matn ichida o'ziga xos semantik yuk va estetik funksiyaga ega [23; 160-b.].

2. Epik tasvirda ko'chimlar (troplar)ning badiiy-estetik tabiati: epitet, o'xshatish va giperbolalarning obraz yaratishdagi kognitiv va emotsional xususiyatlari

Badiiy matnning, xususan, xalq dostonlarining estetik jozibasi va obrazlar silsilasi bevosita ko'chimlar, ya'ni troplarining qo'llanilish darajasi hamda ularning lisoniy tabiati bilan belgilanadi. Troplar — so'z va iboralarning ko'chma ma'noda qo'llanilishiga asoslangan uslubiy vositalar majmui bo'lib, ular doston diskursida shunchaki bezak emas, balki epik voqelikni idrok etish va ifodalashning kognitiv modeli bo'lib xizmat qiladi. Lingvopoetik nuqtai nazardan troplar til birligining nominativlikdan estetiklikka o'tish jarayonini ta'minlovchi asosiy mexanizmdir [1; 48-b.].

V.V. Vinogradov ta'kidlaganidek, poetik nutqda so'z o'zining birlamchi lug'aviy ma'nosidan uzoqlashib, matn ichida yangi simvolik va emotsional qirralar kasb etadi [25; 112-s.]. Xalq dostonlarida bu hodisa jamoaviy tafakkur mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Professor B. Sarimsoqov folklor asarlaridagi troplarni "epik tafakkur qurollari" deb ataydi va ularning an'anaviyligi dostonning janr xususiyatini belgilab berishini ko'rsatadi [14; 82-b.]. Dostonlardagi epitet, o'xshatish va giperbolalar tinglovchining kognitiv tizimida muayyan obrazli manzarani (mental representation) shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, ular orqali xalqning go'zallik, mardlik va ulug'vorlik haqidagi tushunchalari lisoniylashadi.

Epitet: Obrazni individuallashtirish va emotsional-ekspressivlik

Epitet (sifatlash) — doston tilida eng ko'p qo'llaniladigan va obrazning mohiyatini bir so'z bilan ochib beradigan lingvopoetik vositadir. Doston epitetlari o'zining turg'unligi (konstantligi) bilan ajralib turadi. Lingvopoetik tahlil shuni ko'rsatadiki, dostonlardagi epitetlar nominativ-individuallashtiruvchi va emotsional-baholovchi funksiyalarni bajaradi. Masalan, "Alpomish" dostonidagi "boychechak" (Barchinoyga nisbatan), "ko'kan" (otlarga nisbatan) kabi epitetlar obrazning tipologik xususiyatlarini belgilaydi [15; 26-b.].

"Ko'zlari qonli buloqday..." Bu yerda "qonli" epiteti qahramonning g'azabini ifodalash bilan birga, uning alp sifatini lisoniy jihatdan individuallashtiradi. Epitetlar doston matnida personajning ijtimoiy va axloqiy maqomini belgilovchi kognitiv marker vazifasini ham o'taydi [3; 17-b.].

O'xshatish (Simile): Kognitiv asoslar va epik jonlantirish

O'xshatish — inson tafakkuridagi qiyoslash operatsiyasining lisoniy in'ikosi bo'lib, u doston tilida noma'lum hodisani ma'lum tushunchalar orqali tushuntirishga xizmat qiladi. Dostonlardagi o'xshatishlar asosan tabiat hodisalari va hayvonot olami bilan bog'liq bo'lib, bu xalqning kognitiv bazasining realistik asosga ega ekanligini ko'rsatadi [18; 84-p.].

"Barchinning yuzlari oydek balqidi..." Ushbu misolda "oy" etalon sifatidagi obraz bo'lib, u tinglovchi ongida "mutloq go'zallik" tushunchasini faollashtiradi. O'xshatishlar orqali qahramonning kuchi ("arslonday"), tezligi ("chaqmoqday") kabi xususiyatlari kognitiv modellashtiriladi [20; 158-b.].

Giperbola: Epik ulug'vorlik va lisoniy mubolag'a

Giperbola (mubolag'a) — xalq dostonlarining janr tabiatini belgilovchi eng muhim lingvopoetik vositadir. Giperbolaning kognitiv funksiyasi — haqiqatni rad etish emas, balki voqelikning ahamiyatini lisoniy bo'rttirish orqali uning mohiyatini ko'rsatishdir [13; 40-b.].

"Baqirsa, ovozi yetti iqlimga yetar..." Bu yerda giperbola qahramonning xalq himoyachisi sifatidagi ulug'vorlik obrazini yaratishga xizmat qiladi. Lingvopoetik jihatdan giperbola tinglovchida hayrat (estetik shok) hissini uyg'otishga yo'naltirilgan bo'lib, u dostonning emotsional-ekspressiv cho'qqisini belgilaydi [31; 34-b.].

Troplarning kognitiv va emotsional integratsiyasi

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan, ushbu troplar yordamida yaratilgan obrazlar milliy "mental xarita"ning tarkibiy qismlari hisoblanadi [17; 46-b.]. Troplar milliy mentalitetni muhrlash va emotsional rezonans yaratish vazifalarini bajaradi. Birgina giperbola yoki metafora butun bir voqea-hodisaning mohiyatini siqiq va lo'nda, ammo badiiy jihatdan mukammal tarzda ifoda etadi.

Xulosa qilib aytganda, xalq dostonlaridagi ko'chimlar shunchaki lisoniy uslub vositalari emas, balki epik dunyoqarashni shakllantiruvchi kognitiv-estetik birliklardir. Ushbu vositalar orqali doston tili o'zining jozibadorligini va emotsional ta'sirchanligini asrlar osha saqlab qoladi.

3. Doston tili sintaksisi va fonoestetikasi: parallelizm, inversiya va alliteratsiyalarning ritmik-melodik qurilishi

Xalq dostonlarining o'ziga xos sinkretik tabiati, ya'ni so'z, musiqa va ijro mahoratining uzviyligi uning lisoniy qurilishida, xususan, sintaktik va fonetik sathlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Agar leksika dostonning "moddiy asosi" bo'lsa, sintaktik parallelizm va fonoestetik vositalar uning "jonli ruhi" hamda ritmik karkasini tashkil etadi. Lingvopoetik nuqtai nazardan, doston sintaksisi va fonetikasi tinglovchining nafaqat ongiga, balki emotsional-psixologik holatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatuvchi qudratli lisoniy vositadir [1; 54-b.].

Doston ijrochiligida (baxshichilikda) matnning ohangdorligi va ritmi birinchi darajali ahamiyatga ega. Shu sababli, doston tili oddiy soʻzlashuv nutqidan oʻzining qatʼiy tartibga solingan strukturasi bilan ajralib turadi. Professor I. Mirzayev taʼkidlaganidek, poetik sintaksis — bu badiiy gʻoyaning emotsional kuchini bir necha barobar oshiruvchi vositadir [6; 42-b.]. Dostonlarda parallelizm, inversiya va alliteratsiya kabi hodisalar matnning estetik jozibasini taʼminlab, epik tasvirning uzviyligini saqlaydi.

Sintaktik parallelizm: Ritm va mantiqiy urgʻu

Sintaktik parallelizm — bir xil yoki oʻxshash qurilishli gaplarning ketma-ket kelishi boʻlib, u doston sheʼriyatining fundamenti hisoblanadi. Parallelizmlar doston matniga alohida tantanavorlik va vazminlik bagʻishlaydi. Lingvopoetik jihatdan parallelizm ritmik va semantik vazifalarni bajaradi [14; 96-b.].

"Oti oʻzgan — oʻzganini biladi, Oti qolgan — qolganini biladi..." Ushbu misolda gap qurilishi toʻla takrorlanmoqda. Kognitiv nuqtai nazardan, bunday parallel tuzilmalar axborotni qabul qilishni osonlashtiradi va dostonning uzoq davom etadigan ijro jarayonida baxshi uchun ham, tinglovchi uchun ham tayanch nuqtasi boʻlib xizmat qiladi [22; 108-b.].

Inversiya: Badiiy urgʻu va emotsional dinamika

Inversiya (soʻz tartibining oʻzgarishi) doston tilida emotsional-ekspressivlikni oshirishning asosiy usullaridan biridir. Oʻzbek tili sintaksisida gap boʻlaklarining odatdagi tartibi dostonlarda baxshining badiiy niyatiga koʻra buziladi. Bu holat gapdagi eng muhim soʻzni ajratib koʻrsatish (logik urgʻu berish) uchun qoʻllaniladi [14; 54-b.].

"Chopdi Alpomish, changi chiqdi osmonga..." Bu yerda "Chopdi" soʻzining gap boshiga chiqishi harakatning kutilmaganligi va tezkorligini taʼminlovchi lingvopoetik usuldir. Inversiya orqali doston matni jonli nutq xususiyatini saqlab qoladi. N. Mahmudov taʼkidlaganidek, inversiya — bu muallifning soʻz ustidagi estetik hukmronligidir [3; 16-b.].

Fonoestetika: Alliteratsiya va assonansning jozibasi

Doston tili nafaqat maʼno, balki tovushlar jilosi bilan ham tinglovchini sehrlaydi. Alliteratsiya (undosh tovushlar takrori) va assonans (unli tovushlar takrori) dostonning ichki musiqiyiligini yaratadi [13; 42-b.]. Baxshi doʻmbira joʻrligida doston aytganda, tovushlar takrori musiqiy ritm bilan uygʻunlashib ketadi.

"Qora qalin qoʻshin tortib qoldilar, Qiy-chuv qilib qiyomatni soldilar..." Ushbu baytda "q" tovushining takrorlanishi (alliteratsiya) jangovar holatning shiddatini lisoniy darajada vizuallashtiradi. Lingvopoetik tahlil shuni koʻrsatadiki, tovush takrorlari doston matnining xotirada yaxshi saqlanishiga va emotsional taʼsir kuchining ortishiga xizmat qiladi [21; 36-b.].

Sintaktik va fonetik vositalarning integratsiyasi

Doston tili sintaksisi va fonoestetikasi bir-birini toʻldiruvchi yaxlit estetik blokni tashkil etadi. Bu vositalar orqali matn yaxlitligi (kogeziya) taʼminlanadi va badiiy vaqtni boshqarish imkoniyati yuzaga keladi [19; 98-b.].

Xulosa qilib aytganda, xalq dostonlari tilining sintaktik va fonoestetik qurilishi milliy badiiy tafakkurning lisoniy choʻqqisidir. Parallelizm, inversiya va alliteratsiyalarning mahorat bilan qoʻllanilishi dostonni shunchaki hikoyadan yuksak sanʼat asari darajasiga koʻtaradi. Bu

vositalar doston tilining o'ziga xos arxitektonikasini belgilab, asrlar davomida xalqimizning estetik ehtiyojlarini qondirib kelmoqda.

III XULOSA

O'zbek xalq dostonlari tilining lingvopoetik tahlili shuni ko'rsatadiki, epos matni shunchaki lisoniy birliklar yig'indisi emas, balki asrlar davomida sayqallangan, milliy mentalitet va estetik idealni o'zida mujassam etgan murakkab semantik-struktur tizimdir. Tadqiqot davomida olingan natijalarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Leksik sathning epik ko'lami: Dostonlar leksikasidagi arxaizm, istorizm va dialektizmlar shunchaki eskilik yoki hududiylik belgisi emas, balki matnda "epik masofa" yaratuvchi, voqelikka muqaddaslik va ulug'vorlik baxsh etuvchi lingvopoetik vositalardir. Ular dostonning tarixiy va etnografik qiyofasini shakllantirishda markaziy o'rin tutadi.

2. Troplarning kognitiv tabiati: Epitet, o'xshatish va giperbolalar doston diskursida obraz yaratishning asosiy kognitiv modellari bo'lib xizmat qiladi. Epitetlar qahramon obrazini individuallashtirsa, o'xshatishlar xalqning go'zallik haqidagi tasavvurlarini konkretlashtiradi. Giperbola esa dostonning janr tabiatini belgilab, voqelikni lisoniy bo'rttirish orqali tinglovchida estetik hayrat uyg'otadi.

3. Sintaktik va fonetik qurilishning uyg'unligi: Doston tili o'zining ritmik-melodik qurilishi bilan ajralib turadi. Sintaktik parallelizmlar matnning mantiqiy va musiqiy fundamentini tashkil etsa, inversiya hodisasi nutqqa emotsional dinamika bag'ishlaydi. Alliteratsiya va assonans kabi fonoestetik vositalar esa tasvirni nafaqat vizuallashtiradi, balki uni "eshitiladigan" darajaga ko'tarib, asarning emotsional ta'sir kuchini oshiradi.

4. Lingvopoetik sintez va milliy o'zlik: Xalq dostonlari tili o'zbek milliy lisoniy manzarasining eng boy qatlamidir. Undagi har bir lisoniy birlik xalqning kollektiv xotirasi, qadriyatlar va dunyoqarashini badiiy shaklda saqlab kelmoqda.

Umuman olganda, xalq dostonlari tilining lingvopoetik tadqiqi o'zbek tilining ichki imkoniyatlarini, uning badiiy-estetik qudratini namoyon etishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot natijalari folklor matnlarini chuqurroq anglashga, doston tili va uslubi haqidagi nazariy xulosalarni boyitishga hamda o'zbek filologiyasida matn tahlilining yangi qirralarini ochishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. — Toshkent: Fan, 2008. (Foydalanilgan sahifalar: 14, 48, 54-betlar).

2. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. — Toshkent: Fan, 2004. (Foydalanilgan sahifalar: 32, 82, 96-betlar).

3. Mahmudov N. Tilning estetik funksiyasi haqida // O'zbek tili va adabiyoti. — 2002. — №3. (Foydalanilgan sahifalar: 14, 16, 17, 21-betlar).

4. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. — М.: Высшая школа, 1981. (Foydalanilgan sahifalar: 44, 112-betlar).
  5. Mahmudov N. Til. — Toshkent: Yozuvchi, 1998. (Foydalanilgan sahifalar: 16, 21-betlar).
  6. Mirzayev I. Ko'chimlarning lingvopoetik xususiyatlari. — Samarqand, 2004. (Foydalanilgan sahifalar: 18, 42-betlar).
  7. Umurqulov B. Badiiy adabiyotda so'z. — Toshkent: Fan, 1993. (Foydalanilgan sahifalar: 56-betlar).
  8. Lapasov J. Badiiy matn tahlili. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. (Foydalanilgan sahifalar: 102-betlar).
  9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. (Foydalanilgan sahifalar: 76-betlar).
  10. Rustamov A. So'z san'ati haqida. — Toshkent: Fan, 1990. (Foydalanilgan sahifalar: 22-betlar).
  11. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. — Toshkent: Ma'naviyat, 1999. (Foydalanilgan sahifalar: 16-betlar).
  12. Rustamov A. Qutadg'u bilig lingvopoetikasi. — Toshkent: Fan, 1996. (Foydalanilgan sahifalar: 78-betlar).
  13. Mirzayev T. O'zbek xalq qahramonlik eposi. — Toshkent: Fan, 1980. (Foydalanilgan sahifalar: 40, 41, 42-betlar).
  14. Yo'ldoshev M. Badiiy matn tahlili asoslari. — Toshkent: Fan, 2007. (Foydalanilgan sahifalar: 54, 58, 82, 96-betlar).
  15. Jirmunskiy V.M. O'zbek xalq qahramonlik eposi. — Toshkent: Fan, 1964. (Foydalanilgan sahifalar: 26, 148-betlar).
  16. Karimov S. Badiiy uslub muammolari. — Samarqand, 1994. (Foydalanilgan sahifalar: 64-betlar).
  17. Ashirova M. O'zbek tili lingvokulturologiyasi. — Toshkent, 2015. (Foydalanilgan sahifalar: 42, 46-betlar).
  18. Lapasov J. Folklor matni tahlili. — Toshkent: Fan, 2010. (Foydalanilgan sahifalar: 56, 84-betlar).
  19. Jo'rayev M. O'zbek folklori nazariyasiga kirish. — Toshkent, 2005. (Foydalanilgan sahifalar: 24, 98-betlar).
  20. Tursunov U., Muxtorov J. O'zbek adabiy tili tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 1982. (Foydalanilgan sahifalar: 128, 158-betlar).
- Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. (Foydalanilgan sahifalar: 35, 36-betlar).
- Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. (Foydalanilgan sahifalar: 48, 108-betlar).

Abdurahmonov G'. O'zbek tili tarixiy sintaksisi. — Toshkent: Fan, 1973. (Foydalanilgan sahifalar: 160-betlar).

Mirzayev T. Alpomish dostonining lisoniy xususiyatlari. — Toshkent: Fan, 2001. (Foydalanilgan sahifalar: 45, 48-betlar).

Madayev O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. (Foydalanilgan sahifalar: 72, 75-betlar).

Tojiyevyoziyev M. O'zbek tili morfologiyasi. — Toshkent: Fan, 2004. (Foydalanilgan sahifalar: 94, 98-betlar).

Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. (Foydalanilgan sahifalar: 112, 115-betlar).

Doniyorov X. O'zbek xalq shevalari lug'ati. — Toshkent: Fan, 1991. (Foydalanilgan sahifalar: 56, 62-betlar).

Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. — Toshkent: Universitet, 2000. (Foydalanilgan sahifalar: 88, 92-betlar).

Yunusov R. She'riyatda tovush va ma'no. — Toshkent: Fan, 2003. (Foydalanilgan sahifalar: 34, 38-betlar).

Is'hoqov Yo. So'z san'ati so'zligi. — Toshkent: O'zbekiston, 2006. (Foydalanilgan sahifalar: 124, 128-betlar).